

JEL Classification: M1, M21

DOI: 10.46361/2449-2604.8.2.2021.98-113

AGRICULTURAL COOPERATIVES DEVELOPMENT PRIORITIES AND REGULATION MECHANISMS

HAMLET SANIKIDZE

Batumi Shota Rustaveli State University,

PhD student in Business Administration

Georgia Batumi

E-mail: hamleti2015@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1156-4840>

From a development perspective, agricultural production cooperatives as cooperative farms can become, first and foremost, large-scale farms, with many economic and social advantages. In particular, large farms are increasingly striving for scientific and technological progress. It is easier for them to withstand unfavorable natural and economic factors, solve problems of rural social development, etc. Compared to other forms of management, production cooperatives are fully in line with the characteristics of agriculture and the interests of the peasants. Although the welfare of the workers, as in other enterprises with management leverage, is formed at the expense of wages and income from private land, the labor form of income in the cooperative is more clearly manifested. In the socio-economic conditions of business, we can expect a reduction in the number of CCs or their transformation into an economic society, the creation of small enterprises, peasant farms on their basis, or their other distribution among entrepreneurial entities.

The study found that the main factors that negatively affect the financial condition of agricultural organizations are: low prices of products sold; Price inequality in industrial and agricultural products sold and purchased; Underdeveloped market infrastructure; Weak government support, etc.

Edited by:

June, 2021

Reviewed by:

July, 2021

Key Words: *Agricultural Cooperative, Development priorities*

JEL Classification: M1, M21
DOI: 10.46361/2449-2604.8.2.2021.98-113

სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივების განვითარების პრიორიტეტები და რეგულირების მექანიზმები

ჰამლეთ სანიკიძე,

ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
ბიზნესის ადმინისტრირების
სადოქტორო პროგრამის
დოქტორანტი
საქართველო, ბათუმი
E-mail: hamleti2015@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1156-4840>

განვითარების პერსპექტივის თვალსაზრისით, სოფლის მეურნეობის საწარმოო კოოპერატივები, როგორც კოოპერატიული მეურნეობები, შეიძლება გახდნენ, პირველ რიგში, ფართომასშტაბიანი მეურნეობები, ეკონომიკური და სოციალური ხასიათის მრავალი უპირატესობით. კერძოდ, მსხვილი მეურნეობები უფრო მეტად ისწრაფვიან სამეცნიერო და ტექნოლოგიური პროგრესისკენ. მათთვის უფრო ადვილია არახელსაყრელი ბუნებრივი და ეკონომიკური ფაქტორების გაძლება, სოფლად სოციალური განვითარების პრობლემების მოგვარება და ა.შ. მართვის სხვა ფორმებთან შედარებით, საწარმოო კოოპერატივები სრულად შეესაბამება სოფლის მეურნეობის მახასიათებლებს და გლახთა ინტერესებს. მიუხედავად იმისა, რომ სსკ, ისევე როგორც მართვის სხვა ოსფ მქონე საწარმოებში მომუშავეთა კეთილდღეობა, ყალიბდება ხელფასებისა და პირადი მიწის ნაკვეთებიდან მიღებული შემოსავლის ხარჯზე, კოოპერატივში შემოსავლის შრომითი ფორმა უფრო მკაფიოდ ვლინდება. ბიზნესის სოციალურ-ეკონომიკური პირობების დროს შეიძლება ველოდოთ სსკ-ს რაოდენობის შემცირებას ან მათ ეკონომიკურ საზოგადოებად გადაკეთებას, მათ საფუძველზე მცირე საწარმოების, გლახურ-ფერმერული მეურნეობის შექმნას ან მათ სხვაგვარ დაყოფა-გადანაწილებას მეწარმე სუბიექტებს შორის.

კვლევის შემდეგ დადგინდა, რომ ძირითადი ფაქტორები, რომლებიც უარყოფით გავლენას ახდენს სოფლის მეურნეობის ორგანიზაციების ფინანსურ მდგომარეობაზე, არის: გაყიდული პროდუქციის დაბალი ფასები; ფასების უთანასწორობა გაყიდულ და შექმნილ სამრეწველო და სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე; განუვითარებელი საბაზრო ინფრასტრუქტურა; მთავრობის სუსტი მხარდაჭერა და ა.შ.

საკვანძო სიტყვები: სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივი, განვითარების პრიორიტეტები

შემოსულია რედაქციში:

ოქტომბერი, 2021

რეცენზირებულია:

ივლისი, 2021

შესავალი

თანამედროვე საქართველოს კოოპერატივების განვითარების ისტორიაში შიდა ქართლმა მისი ფორმირებისა და განვითარების მიხედვით ერთ-ერთი წამყვანი პოზიცია დაიკავა.

როგორც პირველ თავში აღვნიშნეთ, აღმოსავლეთ საქართველოში კოლმეურნეობები და მათ სტრუქტურაში გაერთიანებული არტელები დიდი ხნის განმავლობაში, 1925-დან 1991 წლამდე იყვნენ სასოფლო-სამეურნეო თანამშრომლობის თითქმის ერთადერთი წარმომადგენლები. სსრკ კანონში „სსრკ-ში თანამშრომლობის შესახებ“ სოფლის მეურნეობის სფეროში თანამშრომლობის განყოფილება მთლიანად კოლმეურნეობებს ეთმობოდა. XX საუკუნის 30-იან წლებში დაიწყო აგრო-ინდუსტრიული წარმოების ორგანიზაციის ახალი ფორმების შესწავლა, რადგანაც სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის პროცესი მიმდინარეობდა გარკვეული თანამშრომლობის კლასიკური პრინციპებიდან გადახრებით. საქართველოში აგრო ინდუსტრიული კომპლექსების შექმნის შესახებ პირველი კვლევები ჩატარდა 40-იან წლებში. პირველ ადგილს იკავებდა სოფლის მეურნეობის მწარმოებელი, გადამამუშავების, პროდუქციის ბაზრისა და სოფლის მეურნეობის მომსახურების პრობლემებით. იმ დროს საჭირო იყო სოფლის მეურნეობის დაკავშირება ინდუსტრიასთან ნედლეულის გადამამუშავების საფუძველზე და წარმოების საქმიანობის სხვა ასპექტების (სახელოსნოები, ტრანსპორტი და ა.შ.) ოპტიმალური კომბინაციის საფუძველზე. მათში მართვა ეკონომიკური მეთოდების გამოყენების გარეშე, ადმინისტრირების პრინციპით ხორციელდებოდა. თუმცა, აგრო ინდუსტრიული ქარხნების შექმნა მხოლოდ საგეგმო პროექტის შემუშავებით შემოიფარგლა. ეს შეიძლება ჩაითვალოს პირველ ეტაპად [1].

თანამშრომლობის განვითარების მეორე

ეტაპი, XX საუკუნის 60-70-იან წლებში მეურნეობათაშორისი თანამშრომლობისა და აგრო-ინდუსტრიული ინტეგრაციის განვითარებით დაიწყო. მრავალ მეურნეობაში არსებულმა სპეციალიზაციის დონემ გამოიწვია ის, რომ ამა თუ იმ პროდუქტის წარმოება შეუძლებელი გახდა სხვა საწარმოებთან თანამშრომლობის გარეშე. ეს გახდა სოფლის მეურნეობაში წარმოების ახალი ორგანიზაციული ფორმების დანერგვის წინაპირობა. 1970-იანი წლების ბოლოს, კოოპერაციაში მონაწილეობდა ასობით კოლექტიური და სახელმწიფო მეურნეობა. იმ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში არსებობდა 700-მდე სხვადასხვა მეურნეობათაშორისი წარმონაქმნი. სპეციალიზებულ მეურნეობებში წარმოების კონცენტრაციის მთავარი შეზღუდვის ფაქტორი იყო არასაკმარისად დასაბუთებული ეკონომიკური ურთიერთობები თანამშრომლობის მონაწილეებს შორის. უმეტეს შემთხვევაში, ეკონომიკური ურთიერთობები მცირდებოდა მოგების განაწილებამდე, სხვა საკითხების გადაჭრის გარეშე.

თანამშრომლობის განვითარების მესამე ეტაპი დაიწყო 80-იან წლებში კოოპერატიული მეურნეობების შექმნით და ეს მაშინდელი ქართული სამეცნიერო ეკონომიკური სკოლის ინიციატივით მოხდა (ვ. ადვაძე, პ. გუგუშვილი, ნ. ჭითანავა, გ. ყუფუნია და სხვანი). მეურნეობებმა მიიღეს მეთოდოლოგიურ განვითარება საქართველოს ეკონომიკის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის მეცნიერებისაგან, რომელშიც კოოპერატიული მეურნეობების თეორიული და პრაქტიკული საკითხები საკმაოდ დეტალურადაა დასაბუთებული. ასეთი მეურნეობები იქმნებოდა მცირე კოოპერატივების, გლეხური მეურნეობების და პირადი მეურნეობების საფუძველზე. მოკლე დროში, საქართველოში 140-ზე მეტი კოოპერატიული მეურნეობა შეიქმნა [2].

ამ პროექტების განვითარების შედეგად, სახელმწიფო ფერმების ბაზაზე შექმნილ კოოპე-

რატიულ მეურნეობებში გაიზარდა წარმოების ეფექტიანობა. კოოპერატიულ მეურნეობებში და ასობით სხვა კოოპერატიულ და კოლექტიურ მეურნეობაში შეიმუშავეს შიდა-სამეურნეო მექანიზმი, რამაც პირველადი მეურნეობის ერთეულებს მიანიჭა დამოუკიდებლობის მაღალი ხარისხი, შესაბამისად გაიზარდა შრომის შედეგების მიმართ პასუხისმგებლიანი დამოკიდებულება. შიდაეკონომიკური ურთიერთობების ორგანიზების ერთ-ერთი მთავარი მეთოდი იყო კოლექტიური ხელშეკრულება, ხოლო ხელფასები დაკავშირებული იყო ან წარმოებული პროდუქციის ოდენობასთან, ან მთლიან შემოსავალთან. ფართო გამოყენება ჰპოვა საიჯარო ურთიერთობებმა, რომლის თანახმად პირველადი შრომით კოლექტივს შეეძლო დამოუკიდებლად განეკარგა საკუთარი პროდუქციის გაყიდვის შედეგად ფორმირებული შემოსავლები.

1992 წელს დაიწყო მეოთხე, მასობრივი პრივატიზაციის ეტაპი და აგრარულ სექტორში მოხდა ქონებრივ ურთიერთობათა ტრანსფორმაცია. სახელმწიფო და კოლექტიური მეურნეობების ბაზაზე იქმნებოდა კოლექტიური საწარმოები, რომლებიც საკუთარი ხარჯებით იძენდნენ ქონებას და პარტნიორებს შორის ანაწილებდნენ მას. სასოფლო-სამეურნეო საწარმოების ნახევარზე მეტი გადაკეთდა შეზღუდული პასუხისმგებლობის კომპანიებად ან დახურული და ღია ტიპის სააქციო საზოგადოებებად. თუ რეორგანიზაციის დასაწყისში სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივები არ შექმნილა, 2014 წლისთვის ისინი შიდა ქართლის ყველა სასოფლო-სამეურნეო ორგანიზაციის 42% -ს შეადგენდა.

90-იანი წლების დასაწყისში შეიქმნა სამეცნიერო-საწარმოო კოოპერატიული ასოციაციები ინტელექტუალური და სხვა საკუთრების ფორმების შერწყმის საფუძველზე. მაგალითად, ყოფილი ექსპერიმენტული მეურნეობები და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუ-

ტების საფუძველზე შეიქმნა სამეცნიერო და საწარმოო კოოპერატივები. შესაძლებლობა გაჩნდა ამგვარი თანამშრომლობის შედეგად სოფლის მეურნეობის მეცნიერულად დასაბუთებულ განვითარებას ახალი სუნთქვა აედო და საქართველოს ეკონომიკას წარმოებისა და სამეცნიერო კვლევების გაერთიანების შედეგად წარმოქმნილი დამატებითი სინერგიული ეფექტი მიეღო. სამწუხაროდ, პოლიტიკურმა არასტაბილურობამ ასეთი სცენარით განვითარებას ხელი შეუშალა.

დღეს კოოპერატივის ყველაზე მნიშვნელოვან სასოფლო-სამეურნეო განშტოებებს წარმოადგენს მეცხოველეობა და მემცენარეობა. შიდა ქართლისათვის ეს ბოსტნეული კულტურებისა და მეხილეობის, მარცვლეულისა და მეფრინველეობის, თევზსამენი მეურნეობებისა და აგრარული პროდუქტების გადაამუშავებელი საწარმოების პროდუქტებით არის წარმოდგენილი.

კოოპერატიული მოძრაობის განვითარების მიზნით, ქართულმა კანონმდებლობამ გაითვალისწინა კოოპერატივების სახელმწიფო მხარდაჭერის მრავალი ღონისძიება. თუმცა, საქსტატის თანახმად, 2008 წელს მატერიალური და ტექნიკური რესურსები იჯარის პირობებით გადაეცა სავაჭრო კოოპერატივების მხოლოდ 8%-ს და გადამამუშავებელი კოოპერატივების მხოლოდ 2%-ს, შეღავათიანი სესხები შესაბამისად 6%-ს და 7%-ს, სუბსიდიები გამოეყო შესაბამისად 12% და 2%-ს.

შიდა ქართლში სავაჭრო კოოპერატივების მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი სარგებლობდა სახელმწიფოს მხარდაჭერით, კერძოდ: სუბსიდიები მიიღო 21%, ვალის რესტრუქტურისაცა - 7%, საიჯარო პირობებით მატერიალური და ტექნიკური რესურსების მიწოდება - 14%. პროდუქციის შესყიდვის, გადამამუშავებისა და ვაჭრობის სფეროში ეფექტურობის მიღწევის შემზღუდველი ფაქტორი იყო ვერტიკალური თანამშრომლობის სუსტი განვითარება, კერძოდ კი, სოფლის მეურნეობის

მწარმოებლებისთვის არ იქმნებოდა ადგილობრივიდან - რეგიონულ, რაიონულ და საგარეო ბაზრებზე გასვლის პირობები შუამავლების გვერდის ავლით.

შიდა ქართლის სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივების გამოკვლევის შედეგად ბევრი საინტერესო დასკვნის გაკეთება შეიძლება, მაგრამ ჯერ წარმოვადგენთ მონაცემებს, რომელიც კვლევამ მოგვცა.

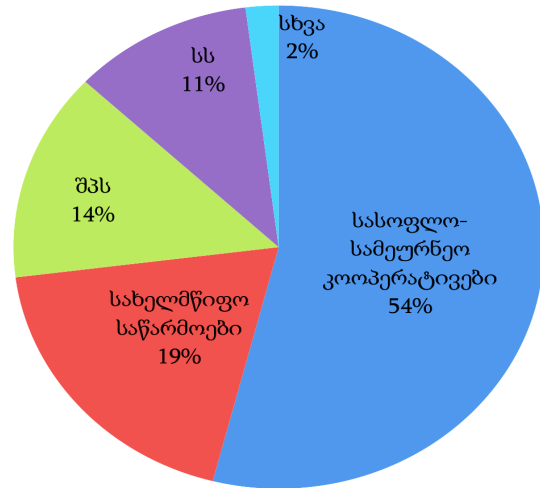
საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო საწარმოების სტრუქტურა ორგანიზაციული და იურიდიული ფორმების მიხედვით წარმოდგენილია დიაგრამაზე.

კოოპერატიული წარმონაქმნების ფუნქციონირების ეკონომიკური მექანიზმის ჩამოყალიბება და განვითარება აღმოფხვრის სოფლის მეურნეობისა და სამრეწველო პროდუქციის ფასების არსებულ თანაფარდობას როგორც ქვეყანაში, ასევე მის ცალკეულ რეგიონებში მათი ჩათვლით, რომლებიც არასდროს ითვლებოდნენ სოფლის მეურნეობის ფლაგმანებად [3].

მაგრამ სასოფლო სამეურნეო კოოპერატივების რეგენერაცია საკმაოდ რთული დონის იქნება, ვინაიდან ძირითადი ფონდები კატასტროფულად ამორტიზირებულია და 1985 წელთან შედარებით, რომელზეც საქართველოს ეკონომიკური, მ.შ. სოფლის მეურნეობის დარგის მაჩვენებლების პიკი მოდის, რეგიონის მანქანებისა და ტრაქტორების პარკი 6-ჯერ არის შემცირებული. მანქანებისა და ტრაქტორების პარკის ცვეთის კოეფიციენტი საშუალოდ 90% შეადგინა.

ცვეთის ასეთი მაჩვენებლის დროს იკლებს შრომის პროდუქტიულობა, ირღვევა წარმოების ტექნოლოგია, იზრდება დატვირთვა, სარემონტო ხარჯები და ა.შ. სირთულეების მიუხედავად, სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივების რაოდენობა ყოველწლიურად იზრდება.

დიაგრამა 1. საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო საწარმოების სტრუქტურა ორგანიზაციული და იურიდიული ფორმების მიხედვით [4]

შიდა ქართლის რეგიონში 2021 წლის 51 სასოფლო-სამეურნეო ორგანიზაციიდან 19-ს აქვს სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივის ორგანიზაციულ-სამართლებრივი ფორმა (37%); სახელმწიფო საწარმოა 5 (10%), მოქმედებს 16 შპს (31%) და 9 ღია და დახურული ტიპის სააქციო საზოგადოება (ერთად 16% [4]).

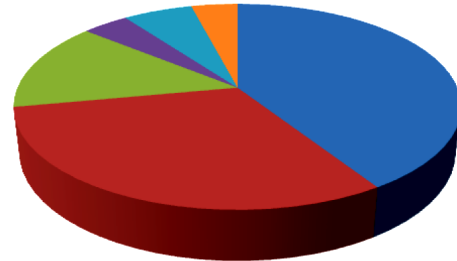
ბოლო სამი წლის განმავლობაში კოოპერატივების რაოდენობა 1,9-ჯერ გაიზარდა. 2014 წელს სასოფლო-სამეურნეო ორგანიზაციების ფინანსური მდგომარეობა მთელს რეგიონში საგრძნობლად გაუმჯობესდა. შემცირდა წამგებიანი ორგანიზაციების რაოდენობა, 2014 წელს მათმა წილმა შეადგინა მთლიანი რაოდენობის 30,1%, 2018 წელს - 5,3%. მიუხედავად ამისა, წამგებიანი მეურნეობების რაოდენობა 2004 წელთან შედარებით მაინც გაზრდილია. 2004 წელს შიდა ქართლის რეგიონის 49 მეურნეობიდან წამგებიანი მეურნეობების რაოდენობა მხოლოდ (3%) იყო. აქვე აღვნიშნავთ, რომ სამწუხაროდ, საქართველოს რეგიონებს შორის წამგებიანი ორგანიზაციების ყველაზე დიდი წილი აჭარასა და გურიაზე მოდის [4].

მატერიალური დანახარჯების მუდმივი

ზრდის გამო მოხდა სოფლის მეურნეობის წარმოების ღირებულების ზრდა. სოფლის მეურნეობის წარმოების ხარჯების სტრუქტურაში, მატერიალური ხარჯების წილმა შეადგინა 72%, ხელფასების წილმა, სოციალური საჭიროებების გამოკლებით - 18%, ძირითადი საშუალებების ცვეთამ - 4%, სხვა ხარჯებმა - 6%.

მატერიალური დანახარჯების მთლიანი მოცულობის ყველაზე დიდი წილი უკავია საწვავ-საპოხ მასალებს, საკვებს, თესლს, სათადარიგო ნაწილებს. ამის მიუხედავად, მომგებიანი მეურნეობების რაოდენობა 2020 წლისათვის გაიზარდა. მოსავლის მეურნეობის სექტორი რჩება მომგებიანად, მეცხოველეობის მოშენება კი კვლავ წამგებიანია. რძისა და კვერცხის გაყიდვა მრავალი წლის განმავლობაში რჩება მომგებიან ინდუსტრიად.

დიაგრამა 2. შიდა ქართლის რეგიონის სოფლის მეურნეობის საწარმოების სტრუქტურა ორგანიზაციული და იურიდიული ფორმების მიხედვით 2014 წელს [4]

- სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივი 41%
- შპს 31%
- დსს 14%
- დსს 4%
- სახელმწიფო 6%
- სხვა 4%

ცხრილი 1. სოფლის მეურნეობის საწარმოების განწილება ქვემო ქართლის რეგიონში 2019-2021 წლის დასაწყისში [4]

	2019 წ.		2020 წ.		2021 წლის დასაწყისი	
	რაოდ.	%	რაოდ.	%	რაოდ.	%
ორგანიზაციულ-სამართლებრივი ფორმებით						
სულ საწარმოები, მ. შ.:	52	100	48	100	51	100
სახელმწიფო საწარმო	3	6	-	-	3	6
ღია სააქციო საზოგადოებები (დსს)	7	13	7	15	7	14
დახურული სააქციო საზოგადოება (დსს)	2	4	2	4	2	4
სოფლის მეურნეობის სამეწარმეო კოოპერატივები (სსკ)	22	42	21	40	21	41
შეზღუდული პასუხისმგებლობის საზოგადოება (შპს)	16	31	16	31	16	31
სხვა კომერციული და იურიდიული პირები	2	4	2	4	2	4

ცხრილი 2. მიწის ფართობი ცალკეული მეურნეობის სარგებლობაში საქართველოს რეგიონების მიხედვით (საშუალოდ, ჰა) [4]

რეგიონი	სასოფლო-სამეურნეო მიწა	ს.-ს. მიწის ფართის მფლობელი მეურნეობა	საშუალო ფართობი
	ათასი ჰა	ათასი	ჰა
საქართველო	787,7	574,1	1,4
მათ შორის:			
ქ.თბილისი	2,8	13,6	0,2
აჭარის ა.რ.	19,7	43,9	0,4
გურია	26,9	33,5	0,8
იმერეთი	65,7	111,2	0,6
კახეთი	315,5	88,8	3,6
მცხეთა-მთიანეთი	20,8	29,9	0,7
რაჭა-ლეჩხუმი და ქვემო სვანეთი	5,8	13,5	0,4
სამეგრელო-ზემო სვანეთი	66,7	76,4	0,9
სამცხე-ჯავახეთი	76,1	34,5	2,2
ქვემო ქართლი	122,3	67,5	1,8
შიდა ქართლი	65,4	61,3	1,1

2014 წელს ჩატარებული აღწერის მიხედვით, მეურნეობათა სარგებლობაში მყოფი სასოფლო-სამეურნეო მიწის ფართობები საქართველოს რეგიონების მიხედვით განაწილება ნაჩვენებია ცხრილში.

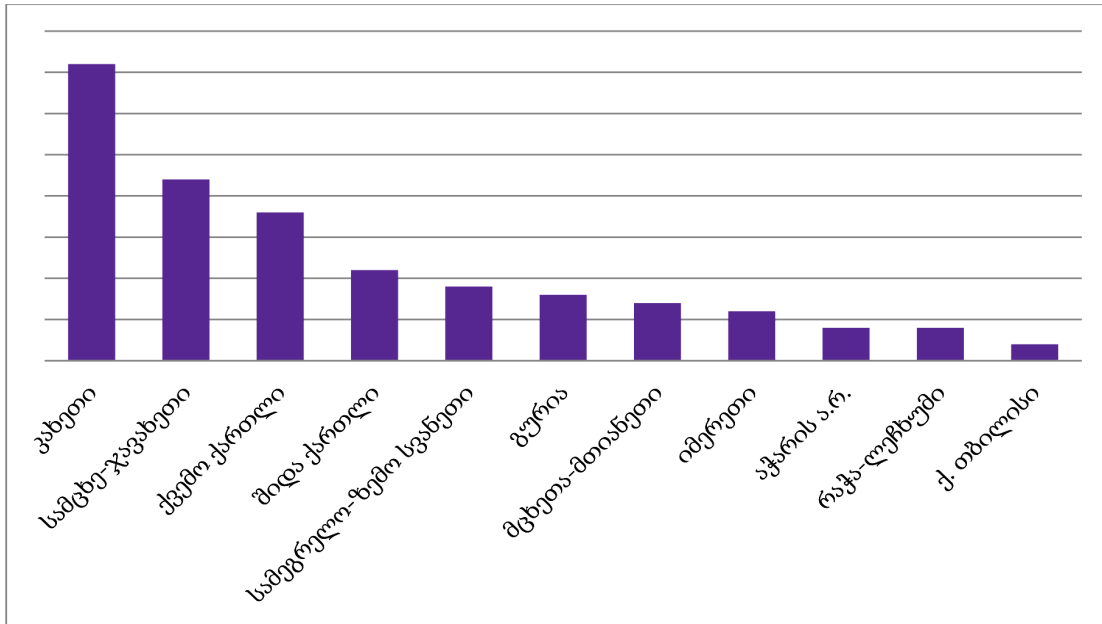
მეცხოველეობის ინდუსტრიის წამგებიანობას მნიშვნელოვანი გავლენა აქვს სოფლის მეურნეობის ორგანიზაციების ფინანსურ შედეგებზე. პროდუქტიულობის დონე დაბალი რჩება და სრულად არ ანაზღაურებს პირუტყვის რაოდენობის შემცირებას. სოფლის მეურნეობის მწარმოებლებს სჭირდებათ სახელმწიფო მხარდაჭერა მართვის ყველა დონეზე: სუბსიდიებით (დონაციების) უზრუნველყოფა, სესხის პროცენტის შემცირება და მათი მიზ-

ნობრივად გამოყენების მკაცრი კონტროლი, სასოფლო-სამეურნეო წლის ბოლოს კრედიტების გადახდა, საწვავის, საპონი მასალებისა და ტექნიკის ფასების ზრდის გაყინვა (ანდა შეღავათიანი ფასების დაწესება) და ა.შ.

შიდა ქართლის რეგიონის ორგანიზაციულ-სამართლებრივი სასოფლო-სამეურნეო ფორმების სტრუქტურაში კოოპერატივებს წამყვანი ადგილი უჭირავთ მარცვლეულისა და პარკოსანი კულტურების წარმოების მთლიან მოცულობაში, ესაა 26,7%. ხოლო მარცვლეული კულტურები კი მემცენარეობის პროდუქციის მთლიანი მოცულობის 22,3%-ს შეადგენს.

განვიხილოთ სოფლის მეურნეობის საერთო მაჩვენებლები, რათა გვქონდეს საკვლევი

დიაგრამა 3. მეურნეობათა სარგებლობაში მყოფი სასოფლო-სამეურნეო მიწის ფართობები საქართველოს რეგიონების მიხედვით (საშუალოდ, ჰა) [4]

ცხრილი 3. პირუტყვი და ფრინველი: საშუალო სულადობა [4]

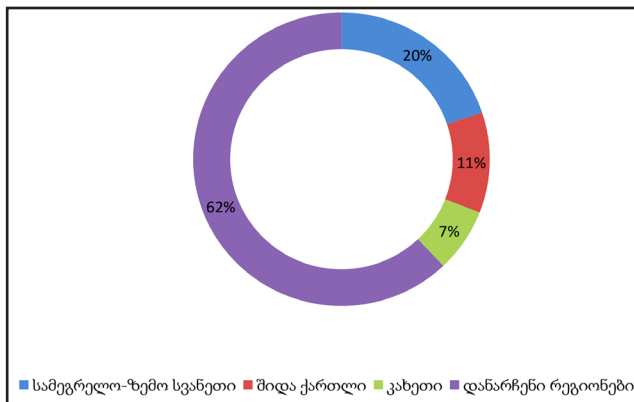
მაჩვენებელი	ზომის ერთ.	ყველა კატეგორიის მეურნეობა	შინამეურნეობა	იურიდიული პირები
პირუტყვის სულადობა				
მსხილფეხა-რქოსანი	ათ. სული	1 0005,4	997,0	8,5
ცხვარი და თხა	ათ. სული	989,3	962,0	27,3
ღორი	ათ. სული	213,1	195,3	17,8
ფრინველი	ათ. სული	8 216,0	5 441,3	2 774,7
პირუტყვის მფლობელი მეურნეობა				
მსხილფეხა-რქოსანი	ათ. ერთ.	271,9	271,7	0,1
ცხვარი და თხა	ათ. ერთ.	23,7	23,7	0,0
ღორი	ათ. ერთ.	93,9	93,9	0,0
ფრინველი	ათ. ერთ.	364,9	364,8	0,1
პირუტყვის საშუალო სულადობა				
მსხილფეხა-რქოსანი	სული	3,7	3,7	60,4
ცხვარი და თხა	სული	41,7	40,6	700,4
ღორი	სული	2,3	2,1	424,1
ფრინველი	სული	22,5	14,9	32 264,0

რეგიონის მეურნეობაზე საერთო წარმოდგენა. ეს გაგვიადვილებს შემდგომ მსჯელობას და მოგვცემს საშუალებას, ჩავატაროთ მისი ანალიზი „პრიორიტეტი-გადაუდებლობა-გავლენა“ მატრიცის მეშვეობით.

როგორც ვხედავთ, საკვლევი რეგიონი (შიდა ქართლი) ხეხილის ფართობების მიხედვით მე-2 ადგილზეა საქართველოში, პირველ ადგილზეა სამეგრელო-ზემო სვანეთის რეგიონი. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ სამეგრელოს მხარეში ამ კატეგორიის ძირითად მაჩვენებელს თხილისა ციტრუსების ნარგავები შეადგენს. ანუ სტრუქტურულად ამ ორი მხარის ბალები აბსოლუტურად განსხვავებულია. აქვე დავსძენთ, რომ აჭარის მხარის წილი ფრიად მოკრძალებულია.

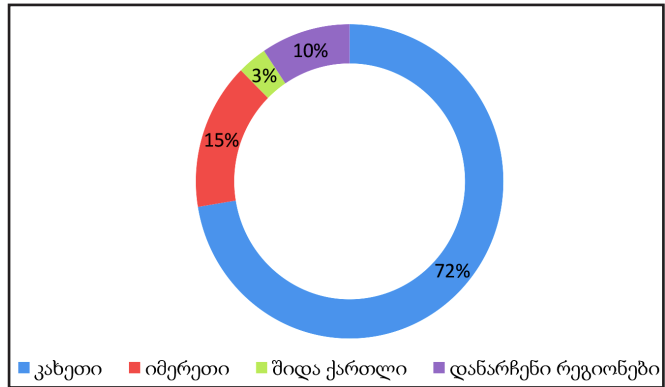
დიაგრამა 3. ხეხილის ბალების ფართობები საქართველოს რეგიონების

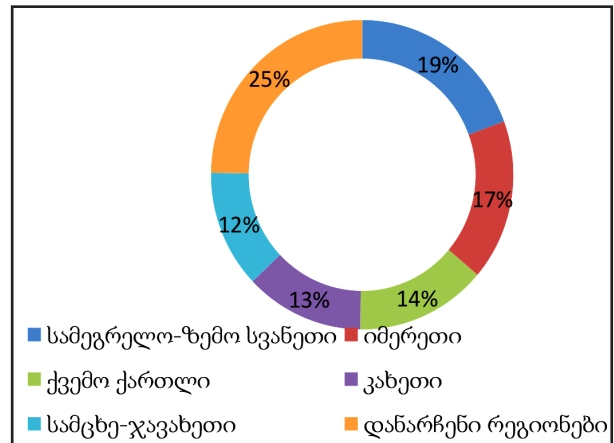
მიხედვით [4]

ვენახების ფართობით, ცხადია, კახეთის რეგიონი ლიდერობს, ვინაიდან ეს ისტორიულად მევენახეობის მხარეა. საქართველოს მსხმოიარე ვენახების 72% სწორედ კახეთშია ლოკალიზებული. და ეს მაშინ, როცა 1985 წელთან შედარებით ვენახის ფართობებმა საგრძნობლად იკლო კახეთის ყველა რაიონში. შიდა ქართლის რეგიონი მესამე ადგილზეა და აქ ვენახის ფართობების საერთო რაოდენობის 3% განთავსებული.

დიაგრამა 4. ვენახების ფართობების დანაწილება საქართველოს რეგიონების მიხედვით [4]

დიაგრამა 5. მსხვილფეხა-რქოსანი პირუტყვის განაწილება საქართველოს რეგიონების მიხედვით [4]

მოუხედავად იმისა, რომ საქართველოში მესაქონლეობა და მეფრინველეობა ოდითგანვე იყო გავრცელებული, შიდა ქართლი ამ მხრივ სპეციალიზაციით არ ხასიათდებოდა და დღესაც არ გამოირჩევა. ამ დარგში ლიდერის პოზიციებს ოთხი რეგიონი ინარჩუნებს: სამეგრელო-ზემო სვანეთი (19%), იმერეთი (17%), ქვემო ქართლი (14%), კახეთი (13%) და სამცხე-ჯავახეთი (12%).

მაგრამ რაც შეეხება წვრილფეხა საქონელს - ცხვარს და თხას, შიდა ქართლი აქ ლიდერობს საქართველოს სხვა რეგიონებთან შედარებით, სამეგრელო-ზემო სვანეთის გარდა (20%). საკვლევი რეგიონის წილი წვრილფეხა

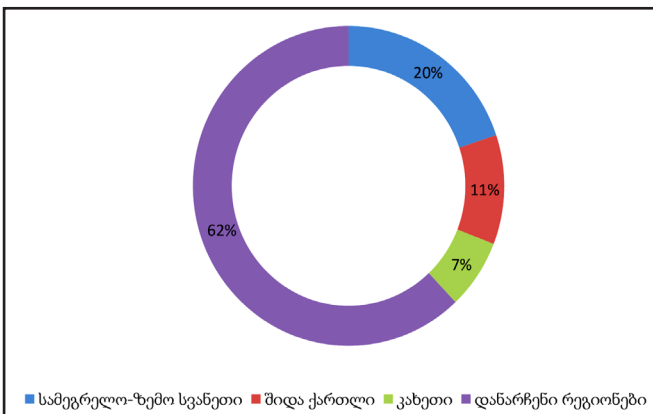
საქონლის სულადობაში 11%-ს შეადგენს. აქაც უნდა აღინიშნოს სტრუქტურების სხვაობა საქონლის სახეებში: თუ სამეგრელო-ზემო სვანეთში ძირითადად თხა და ღორია მოშენებული, შიდა ქართლში პრიორიტეტულად ცხვარი და ღორია მიჩნეული.

ფრინველის სულადობით შიდა ქართლი მესამე ადგილზე დგას (16%). დარგში პირველობას ინაწილებენ სამეგრელო-ზემო სვანეთი და ქვემო ქართლი (შესაბამისად 24% და 18%).

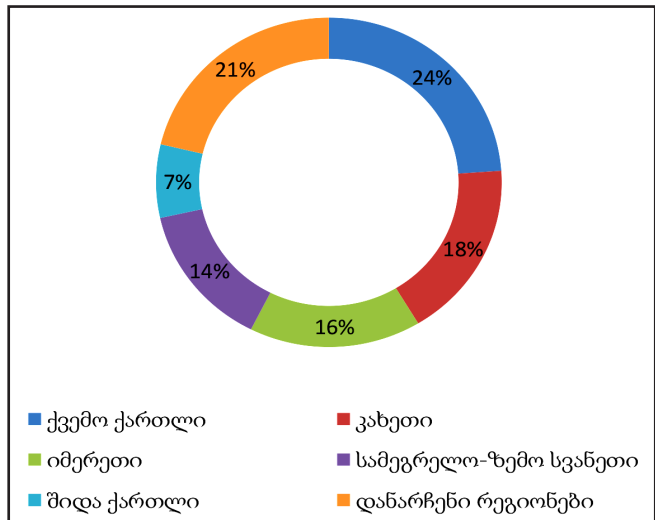
შიდა ქართლის ტერიტორიაზე განთავსებულია როგორც მცირე, ასევე მსხვილი მეწარმე ერთეულები, რომლებიც არა მარტო ფრინველის ხორცს, არამედ სუბპროდუქტებსაც ამზადებენ. ვინაიდან ჩვენი განხილვისა და შესწავლის საგანს სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივები შეადგენს, სულ რამდენიმე სიტყვით აღვნიშნავთ, რომ შიდა ქართლში ფრინველის ხორცის გადამამუშავებელი მრეწველობის პროდუქტებიც იქმნება.

სასოფლო-სამეურნეო საწარმოო კოოპერატივების განვითარების თავისებურებებისა და საქმიანობის ეკონომიკურმა შეფასებამ აჩვენა, რომ 19 მეურნეობიდან 6 სასოფლო-სამეურნეო საწარმო კოოპერატივია. მომგებიანობის თვალსაზრისით, საწარმოთა 63,2% გადახდისუნაროა, ვინაიდან მომგებიანობის დონე 15%-მდეა, დანარჩენი 36,8% კრედიტუნარიანია, მათ შორის 6-დან 2 სსკ.

დიაგრამა 6. ცხვრისა და თხის სულადობა საქართველოს რეგიონების მიხედვით [4]

დიაგრამა 7. ფრინველის სულადობა საქართველოს რეგიონების მიხედვით [4]

ამ რეგიონში სასოფლო-სამეურნეო ორგანიზაციების სიდიდის ანალიზმა აჩვენა, რომ კოოპერატივებს აქვთ საშუალოდ 9 365 ჰექტარი სასოფლო-სამეურნეო მიწა, დახურული სააქციო საზოგადოებებს (დსს) – 11 355, ღია სააქციო საზოგადოებები (ღსს) – 5 756 ჰექტარი.

სოფლის მეურნეობის ორგანიზაციების საქმიანობის მაჩვენებლები, ისეთები, როგორცაა მოგების ოდენობა და მომგებიანობის დონე, მიუთითებს იმაზე, რომ, საშუალოდ, 2014-2019 წლების პერიოდისთვის ყველა კოოპერატივი იყო მომგებიანი, სოფლის მეურნეობის პროდუქციის რეალიზაციის მომგებიანობის დონე 2-დან 20%-მდე მერყეობდა. სასოფლო-სამეურნეო ორგანიზაციების დაჯგუფებამ მომგებიანობის დონის მიხედვით აჩვენა:

- პირველი ჯგუფი - წამგებიანი, - მოიცავს 5 ფერმას,
- მეორე ჯგუფი - 0-დან 15%-მდე მოგების დონით -7 ფერმას,
- მესამე - 16-დან 30%-მდე მოგების დონით - 4,
- მეოთხე - 30% და მეტი მოგების დონით - 3.

აქედან, პირველ ჯგუფში შედიოდნენ: დსს - 4, ღსს - 1; მეორეში - დსს - 2, ღსს -1, სსკ - 4;

მესამეში - დსს -1, დსს - 1, სსკ - 2, მეოთხეში - დსს - 3.

კვლევის შედეგების მიხედვით, საშუალო თვიური ხელფასის დონის მიხედვით, ფერმები დაიყო 3 ჯგუფად:

- პირველი ჯგუფში, 500-დან 750 ლარამდე, შევიდა - 4 მეურნეობა;
- მეორე ჯგუფში 751-დან 1000 ლარამდე, შევიდა - 7 მეურნეობა;
- ჯგუფში, სადაც საშუალო ხელფასი 1001 ლარზე მეტია, - 8 მეურნეობა.

5 წლის განმავლობაში საშუალო თვიური ხელფასი საწარმოო კოოპერატივებისთვის გაიზარდა 1,4-ჯერ, ხოლო კოოპერატივებისთვის საშუალოდ 720 ლარი შეადგინა.

ზოგიერთი საწარმოო კოოპერატივი ფინანსური და ეკონომიკური მაჩვენებლებით არ ჩამოუვარდება მეწარმეობის სხვა ფორმებს, მაგრამ ზოგადად შეინიშნება სსკ-ს მკვეთრი დიფერენციაცია. მომგებიანობის ყველაზე მაღალი დონე, შემოსავალი გაყიდვებიდან და მთლიანი მოგება ძირითადად აქვთ სააქციო საზოგადოებებს.

5 წლის განმავლობაში რეგიონში კოოპერატივების მუშაობის მაჩვენებლების ანალიზმა აჩვენა, რომ 2014 წელს ექვსივე სსკ იყო მომგებიანი, ხოლო 2020 წელს, გასაგები და ობიექტური პირობების გამო, მათ წლიური ზარალით დაასრულეს.

ცხრილი 4. ფერმების განაწილება შიდა ქართლის მხარეში მომგებიანობის დონის მიხედვით, 2019 წ. (საავტორო ცხრილი)

ორგანიზაციულ-სამართლებრივი ფორმა	მეურნეობების ჯგუფები მომგებიანობის მიხედვით,%								სულ
	წამგებიანი		0-დან 15-მდე		16-დან 30-მდე		30-ზე მეტი		
	რაოდ.	%	რაოდ.	%	რაოდ.	%	რაოდ.	%	
დახურული სს	4	80,0	2	28,6	1	25,0	3	100,0	10
ღია სს	1	20,0	1	14,3	1	25,0			3
კოოპერატივები			4	57,1	2	25,0			6
სულ	5	26,3	7	36,8	4	21,0	3	15,8	19

ცხრილი 5. მეურნეობების განაწილება საშუალო თვიური ხელფასის დონის მიხედვით, 2019 წ (საავტორო ცხრილი)

ორგანიზაციულ-სამართლებრივი ფორმა	მეურნეობების ჯგუფები						სულ
	500-დან 800-მდე		801-დან 1000-მდე		1000-ზე მეტი		
	რაოდ.	%	რაოდ.	%	რაოდ.	%	
დახურული სს	1	20,0	2	28,6	1	14,3	4
ღია სს	2	40,0	2	28,6	4	57,1	8
კოოპერატივები	2	40,0	3	42,8	2	28,6	7
სულ	5	26,4	7	36,8	7	36,8	19

ჩვენ გამოვიკვლიეთ მეცხოველეობის კოოპერატივების საკუთარი საბრუნავი აქტივებით უზრუნველყოფის დონის გავლენა მათი წარმოების მომგებიანობაზე. კვლევის შედეგებზე დაყრდნობით, ფერმები დავაჯგუფეთ შემდეგნაირად:

- პირველ ჯგუფში შევიდა 3 წამგებიანი კოოპერატიული მეურნეობა,
- მეორე ჯგუფში - 6 კოოპერატიული მეურნეობა, 15%-მდე მომგებიანობის დონით,
- მესამე ჯგუფში - 5 კოოპერატიული მეურნეობა, 15-დან 30%-მდე მომგებიანობის დონით,
- მეოთხე ჯგუფში - 4 კოოპერატიული მეურნეობა, რომელთა მომგებიანობის დონე 30%-ზე მეტია.

როგორც ცხრილიდან ჩანს, მეოთხე ჯგუფის სასოფლო-სამეურნეო საწარმოები, რომლებსაც პროდუქციის რეალიზაციიდან მიღ-

ბული აქვთ 3-დან 400 ათას ლარამდე შემოსავალი, უზრუნველყოფილი არიან საკუთარი საბრუნავი კაპიტალით. ამასთან, მათ საბრუნავი კაპიტალით უზრუნველყოფის ყველაზე მაღალი მაჩვენებლები აქვთ: მოგების 1 ლარზე - 0,46 ლარი საკუთარი საბრუნავი აქტივების წილზე, დებიტორული დავალიანების 1 ლარზე - 7,7 ლარი; გადასახდელი ვალდებულებების 1 ლარზე - 3,86 ლარი. მესამე ჯგუფის კოოპერატივებს, რომელთა რეალიზაციიდან მიღებული ამონაგები აღემატება 16 თას ლარს, ასევე უზრუნველყოფილია საკუთარი საბრუნავი აქტივებით.

საწარმოო საქმიანობიდან სტაბილური მოგების მიღება იძლევა საკუთარი საბრუნავი აქტივებით საჭირო მოცულობის პროდუქციის წარმოების უზრუნველყოფის საშუალებას, ანუ ქმნის საწარმოში ეფექტური რეპროდუქციის პროცესის ორგანიზების საშუალებას.

ცხრილი 6. რეგიონის კოოპერატივების დაჯგუფება მომგებიანობის დონის მიხედვით (შედეგნილია ავტორის მიერ კვლევის შედეგების მიხედვით)

ქვეჯგუფები, %	რეალიზაციიდან მიღებული შემოსავლის მიხედვით	მეურნეობების რაოდენობა	მოგება/საკუთარი ბრუნვადი კაპიტალი	საკუთარი საბრუნავი კაპიტალი; ლარი ყოველ 1 ლარზე		
				დებიტორული დავალიანება	კრედიტორული დავალიანება	მოგება
< 0	7000-30000	3	-0,15	11,6	0,75	1,09
0 – 0,15	20000-30000 >30000	4	0,28	8,9	0,60	0,97
		2	0,28	3,3	0,56	0,68
0,15 – 0,30	8000-16000 >16000	3	0,15	7,0	1,55	1,28
		2	0,21	2,1	0,79	0,78
> 0,30	3000-5000 >5000	2	0,36	4,4	0,14	0,83
		2	0,46	7,7	3,89	0,78

ამრიგად, საკუთარი საბრუნავი აქტივების შევსების ერთ-ერთი მთავარი წყაროა მოგე-

ბა, რომლის მიღება შესაძლებელია ორგანიზაციული, ეკონომიკური და ტექნოლოგიური

ფაქტორების უფრო სრულყოფილი გამოყენებით, კერძოდ:

- წარმოების რაციონალური ორგანიზაციით;
- მოწინავე საწარმოო ტექნოლოგიების გამოყენებით, რაც უზრუნველყოფს სოფლის მეურნეობისა და მეცხოველეობის პროდუქტიულობის ზრდას და ხარჯების მომგებიან ანაზღაურებას;
- პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესებით;
- პროდუქციის ყველაზე მომგებიანი ბაზრების ძიებით არა მხოლოდ მხარეში, არამედ რეგიონში და მის ფარგლებს გარეთ;
- შიდა რეზერვების მობილიზებით, მატერიალური, ტექნიკური და შრომითი რესურსების ეკონომიურად გამოყენებისათვის და ა.შ.

კოოპერატივის საწესდებო დებულებების თანახმად, მშრომელთა შემოსავლის ძირითადი ოდენობა განისაზღვრება ინვესტირებული შრომის ანაზღაურებით; კოოპერატიული გადახდებით, რომლებიც ფორმირდება მოგებიდან კოოპერატივის წევრთა შრომითი შენატანის პროპორციულად; დივიდენდებით დამატებითი წილის შენატანზე, რომელიც ირიცხება კოოპერატივს მოგებიდან და თუ კოოპერატივის წევრს აქვს დამატებითი წილის შენატანი; საიჯარო გადასახადებით, კოოპერატივის მიერ საკუთარი ასოცირებული წევრის მიწის წილით სარგებლობისთვის.

ჩვენ შევისწავლეთ და გავაანალიზეთ რეგიონის სხვადასხვა მეურნეობების საწარმოო კოოპერატივებად რეორგანიზაციის პრაქტიკა და გამოვავლინეთ მთელი რიგი უარყოფითი მოვლენები, რომელთა განმეორება შეცდომა იქნებოდა:

1) ნებისმიერი კოოპერატივის ორგანიზებისას აუცილებელია დაცული იყოს ერთიანი ფონდის სავალდებულო შექმნის პრინციპი. ეს არის სამუშაო ადგილების, სტაბილური შემო-

სავლის, კოოპერატივის წევრების სოციალური დაცვის გარანტია და ა.შ;

2) სააქციო საზოგადოებების სოფლის მეურნეობის საწარმოო კოოპერატივებად გარდაქმნის პროცესში აუცილებელია აქციების გაცვლა კოოპერატივის წევრთა წილებზე, საბაზრო ღირებულებით, რაც არსებულიდან მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია დაფიქსირებული;

3) სააქციო საზოგადოებების სოფლის მეურნეობის საწარმოო კოოპერატივებად გარდაქმნის პროცესში აუცილებელია ძირითადი საშუალებების გადაფასება, მოგების მიღების საბაზრო შესაძლებლობებიდან გამომდინარე, ამ ფუნქციონირებადი ძირითადი და საბრუნავი აქტივების შეფასების გზით, ან დაჩქარებული ამორტიზაციის მეთოდის გამოყენებით;

4) კოოპერატივების შექმნისას აუცილებელია დაუყოვნებლივ შეიქმნას მომსახურების კოოპერატივები (საკრედიტო, მარკეტინგული, სადაზღვევო).

საწარმოების და სოფლის მუშების ბაზრებისა და არასტაბილური მაკროეკონომიკური პოლიტიკის მიმართ წარმატებული ადაპტაციის ერთადერთი სწორი გზაა მიკრო და მაკროეკონომიკური აგრო ინდუსტრიული ინტეგრაცია. აქ განსაკუთრებული როლი ენიჭება თანამშრომლობას (საწარმოო, საკრედიტო, მარკეტინგული), რომელიც ფუნქციონირებას სტაბილურს განდის.

სასოფლო-სამეურნეო თანამშრომლობამ, საკუთარი კოოპერატიული გადამამუშავებელი და საკვები ქარხნების, საბითუმო და საცალო ვაჭრობის, სატრანსპორტო, აგრო მომსახურების, ინფორმაციისა და მარკეტინგის სფეროების ათვისების შედეგად საკვლევმა კოოპერატივებმა შეიძლება ძლიერი პოზიციები დაიკავოს არა მხოლოდ კვების ბაზრებზე, არამედ სხვა სტრუქტურებშიც. ამის დასტურია უცხო ქვეყნების გრძელვადიანი გამოცდი-

ლება.

შიდა ქართლის რეგიონში, რომელიც კოოპერატიული მეურნეობების საქართველოში გამოჩენის ერთერთი პიონერი იყო, ჩვენი აზრით, ორგანიზაციისა და ფუნქციონირების წესები ცუდად არის შემუშავებული. ვფიქრობთ, მათ სერიოზული პერსპექტივა აქვთ კერძო ფერმებთან და მიწის კერძო ნაკვეთების მფლობელებთან თანამშრომლობის თვალსაზრისით. ეს უნდა იყოს შრომითი, მატერიალური და ტექნიკური რესურსებისა და სახსრების შერწყმის პროცესი, და, როგორც ურთიერთსასარგებლო თანამშრომლობის ფორმა, ქმნის რეალურ წინაპირობებს სხვადასხვა კოოპერატიული ფორმირების გაცილებით ეფექტური საქმიანობისთვის.

დღეს რეალურად გლეხები, საკუთრების ფორმის მიუხედავად, ასრულებენ მხოლოდ სოფლის მეურნეობის ნედლეულის მომწოდებლის როლს, ნამდვილად განიცდიან დიდ ფინანსურ ზარალს, რის გამოც მათ არა მხოლოდ გაფართოებულ, არამედ უბრალო წარმოებაზეც არ მოუწვდებათ ხელი. კოოპერატიული მიწოდების ჯაჭვში ჩართულობის შემთხვევაში, მათ ეს რესურსები 20-30%-ით იაფი დაუჯდებოდათ. უნდა აღინიშნოს, რომ ამისათვის სპეციალური კვლევა ჩვენ არ ჩავატარებია, ეს კერძო გლეხური მეურნეობისა და ადგილობრივი საკვლევ კოოპერატივის თანამშრომლებმა დამოუკიდებლად გაიანგარიშეს.

საპაიო საფუძველზე შექმნილი ორგანიზაციები იქმნება ეკონომიკური საზოგადოებებისა და სამომხმარებლო კოოპერატივების სახით. სააქციო საზოგადოებები იქმნება კოლექტიური ქონების და სახელფასო შრომის ანაზღაურების საფუძველზე. სახელმწიფო, რომელიც მოქმედებს ერთდროულად როგორც სახელისუფლებო ორგანო და როგორც მესაკუთრე, ქმნის სახელმწიფო და მუნიციპალურ უნიტარულ საწარმოებს საქართველოს

სამოქალაქო კოდექსში მოყვანილი ორგანიზაციულ-სამართლებრივი და საკუთრების სხვადასხვა ფორმის მიხედვით.

საველე კვლევების საფუძველზე დადგინდა, რომ:

- ერთი მხრივ, სოფელში არსებული საწარმოო კოოპერატივების ჩამოყალიბება და ფუნქციონირება უზრუნველყოფს მისი მაცხოვრებლების დასაქმების მაღალ დონესა და სტაბილურ შემოსავალს;
- მეორე მხრივ, ამ ორგანიზაციებს აქვთ მრავალი უარყოფითი მხარე. საწარმოო კოოპერატივში, ურთიერთდანმარების ფონდში მფლობელებს აქვთ სხვადასხვა წილი და განსხვავებული ფუნქციები (მაგალითად, უშუალოდ კოოპერატივში დასაქმებულ მუშაკებს: მმართველ პერსონალს, სპეციალისტებს, შემსრულებლებს და სხვა), რაც არ უზრუნველყოფს მათი ეკონომიკური საჭიროებებისა და ინტერესების ერთიანობას წარმოების პროცესში. სამუშაოს მიმართ განსხვავებული დამოკიდებულებით ისინი ქმნიან მოგების განსხვავებულ წილს და შესაბამისად, სხვადასხვა ხელფასს, დივიდენდს და კოოპერატიულ გადასახადს. **ამიტომ, კოოპერატივის წევრები, რომლებიც ცდილობენ მაქსიმალურად მიიღონ მოგება და გადაანაწილონ შემოსავალი მოხმარების სასარგებლოდ, არ აძლევენ კოოპერატივებს განვითარების საშუალებას, რამაც საბოლოოდ შეიძლება გამოიწვიოს ტექნიკური სტაგნაცია და გაკოტრება.**

ჩვენი აზრით, საქართველოში სწორედ ეს ხდება კოოპერატივების გაკოტრების მიზეზი. მაგრამ ამან არავითარ შემთხვევაში არ უნდა შეუწყოს ხელი კოოპერატივების წამგებიანობის შესახებ სტერეოტიპის ჩამოყალიბებას. ჩვენი კვლევა სწორედ კოოპერატივის სარგებლიანობის დაბეჯითებით დადასტურებას ეძღვნება.

დასკვნა

ჩვენს მოსაზრება საქართველოში კოოპერატივების ამა თუ იმ სახის არსებობის შესაძლებლობის შესახებ, შემდეგია: **სასოფლო-სამეურნეო საწარმოო კოოპერატივებს შეუძლიათ ფუნქციონირება კიდევ ერთი ევროპული მოდელის, - გლეხურ მეურნეობათა ასოციაციების სახით, მაგრამ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ:**

- კარგად არიან ადაპტირებულნი სოფლის მეურნეობის წარმოების თავისებურებებთან და მზად არიან გაუძლონ არსებულ

რისკებს;

- საშუალება აქვთ ბაზარზე შევიდნენ წარმოების საშუალებებით, საკრედიტო კაპიტალით, მომსახურებებითა და საკვები პროდუქტებით;
- აქვთ 500-800 ჰექტარი სახნავ-სათესი მიწა, 50-100 ერთეული პირუტყვი და დასაქმებულთა რაოდენობა 20 ადამიანამდე შეადგენს;
- მართვის ორგანოებში მუშაობენ მცოდნე და პატივსაცემი ადამიანები;
- გამოიყენება საბაზრო პირობებზე მორგებული ეკონომიკური მექანიზმი.

REFERENCES/ ლიტერატურა

- [1] სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივების განვითარების სააგენტოს ოფიციალური ვებ-გვერდი, <http://acda.gov.ge>
- [2] International Co-operative Alliance, <https://ica.coop/>
- [3] საქართველოს კანონი სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივის შესახებ, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/-1972742>
- [4] საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის ოფიციალური ვებ-გვერდი, <http://geostat.ge/>
- [5] Management of agricultural, forestry, and fisheries enterprises [ელ.რესურსი] / M. E. Fulton, K. K. Klein, Z. Lerman, A. Harris, D. W. Attwood, B.S. Baviskar // Intern. Agricultural Cooperatives. Vol. I. — URL: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c10/E5-15-01-03.pdf>
- [6] **Ferreira da Costa, F.** Etude bibliographique de la coopération au Portugal / F. Ferreira da Costa // Revue des Etudes Cooperatives. — 1980. — Juin. — P. 1—29.
- [7] **Belo Moreira, M.** L'économie et la production laitière au Portugal: tesis doctoral / M. Belo Moreira. — Grenoble : Univ. de Grenoble, 1984
- [8] **Moyano, E.** Sindicalismo y política agraria en Europa / E. Moyano. — Madrid: MAPA. Secretaría General Técnica, 1988.
- [9] **Henriques, M. A.** Heterogeneidad estructural de la agricultura portuguesa y déficit neo-corporativista / M. A. Henriques, J. Reis // Las organizaciones profesionales agrarias en la CEE / E. Moyano (coord.). — Madrid: MAPA, 1993. — P. 297—322.
- [10] **Moyano, E.** Acción colectiva y cooperativismo en la agricultura europea / E. Moyano. — Madrid: MAPA. Secretaría General Técnica, 1993.
- [11] **Bjorn, C.** Co-operation in Denmark / C. Bjorn. — Copenhagen: Danske Andelsselskaber, 1988.

- [12] **Just, F.** Butter, Bacon and Organisational Power in Danish Agriculture / F. Just // Cooperative and Farmers. Union in Western Europe / F. Just (ed.). — Ebsjerg: South Jutland Univ. Press, 1990.
- [13] NCR Les cooperatives agricoles et horticoles aux Pays-Bas // Cooperativismo en Portugal. — La Haya: Rebelo de Andrade, I, 1981; Lisboa: INSCOOP, 1986.
- [14] **Bailey, K. G.** The Principles of Co-operation and an Outline of Agricultural Cooperative Development / K. G. Bailey. — London: Food from Britain, 1988.